

Мелешенко А.А. Розвиток методів і засобів навчання євреїв у початкових освітніх закладах Волині в кінці XIX – на початку XX ст. //Формування особистості студента: професія, суспільство, сім'я: матеріали VII науково-практичної конференції молодих учених, магістрів, студентів, 18-19 травня 2011 р. / за ред. Л. М. Єршової, І. Є. Копоть, Т. Ю. Кулаковський [та ін.] - Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2012. - 256 с. С. 88-99

А. А. Мелешенко
здобувач
(Житомирський державний
університет імені Івана Франка)

Розвиток методів і засобів навчання євреїв у початкових освітніх закладах Волині в кінці XIX – на початку XX ст.

Історико-педагогічне дослідження та осмислення етнічних особливостей функціонування української системи освіти є необхідною умовою розвитку сучасної педагогічної науки і практики, особливо в час реформаційних змін. Історія розвитку єврейського шкільництва на Волині є невід'ємною частиною історії педагогіки України та історії освіти її етнонаціональних меншин. У зв'язку з цим існує потреба в глибокому аналізі історико-педагогічного досвіду функціонування системи єврейської початкової освіти на Волині, яка формувалася в умовах полікультурності волинського регіону. Відтак, метою даної статті є здійснення аналізу основних методів і засобів навчання у початкових єврейських закладах освіти на Волині у кінці XIX – на початку XX століття та з'ясування внеску волинських педагогів у розвиток методів навчання.

Аналіз організації навчального процесу єврейських освітніх закладів Волині в кінці XIX ст. дає підстави стверджувати, що в основному в них використовувалися найбільш прості методи навчання. Зокрема, поширеним було застосування групи методів, об'єднаних за джерелами передачі й характером сприйняття інформації, яку засвоювали учні, а саме: словесних (розповідь, пояснення, бесіда, лекція), наочних (ілюстрування, самостійне спостереження) і практичних (вправи). Низька професійна підготовка викладачів, відсутність належних умов і засобів навчання, бідність єврейських родин тривалий час не дозволяли впроваджувати в навчальний процес нові методи навчання, у результаті чого навчання залишалося невмотивованим і лише одиничні учні мали позитивні оцінки.

У другій половині XIX ст. у початковому єврейському шкільництві основним джерелом отримання і засвоєння інформації для учнів було слово вчителя чи священика, що зумовлювало домінування у початкових освітніх закладах словесних методів навчання (розповідь, пояснення, бесіда, лекція).

Розповідь і пояснення були ключовими методами навчання у хедерах, талмудторах, суботніх і молитовних школах та ієшиботах. У першу чергу їх застосовували для навчання грамоти. Замість підручників використовували молитовники, оскільки букварів та читанок було дуже мало. Від учнів здебільшого вимагали простого механічного вивчення матеріалу і догматичного заучування молитов. Спочатку вчитель читав навчальний текст уголос, а потім перекладав його на мову ідиш, якою у кінці XIX ст. на Волині не було надруковано повного перекладу Тори. Кожне слово із тексту перекладалось окремо, зберігаючи порядок слів оригіналу, тому часто вираз, який мав кілька значень, перекладався однаково. При такому дослівному перекладі могла порушуватися логічна послідовність слів у реченні, втрачався його зміст. Тексти молитов, які діти вчили, друкувалися на івриті, а розмовною мовою на Волині, як уже зазначалося, була ідиш, тому учні часто нічого не розуміли. “Все поетичне і високе з Біблії, – писав Биншток Л., – звичайно, пропускається меламедами, чи пояснюється за допомогою різних коментарів, цілком не зрозумілих дитячому розуму. Коли хлопчик переходить з нижчого розряду до вищого, тобто до Талмуду, то і тут нічого релігійно-морального немає” [1, С. 18-58.]. Наприклад, у суботніх школах, при вивченні загальних предметів усіх учнів ділили на чотири групи навчання з метою: вивчення абетки, читання складами, читання з поясненням та організації занять з практичної граматики. Кожна група мала свого вчителя, який спочатку пояснював матеріал кожному учню індивідуально, а потім кращі учні повторювали вивчене зі слабшими. Після читання вивчали російське і єврейське письмо, а потім займалися арифметикою [15, С. 54.].

Метод *бесіди* домінував у суботніх і молитовних школах та ієшиботах у процесі вивчення Тори, Талмуда, Маймоніда, Хайє-Адам, Біблії. Для цих початкових закладів характерним було застосування катехізичної бесіди, якою користувалися священики, меламенти й учителі для вивчення молитов. Як правило, молитовники укладали таким чином, що кожна релігійна істина супроводжувалась низкою запитань і відповідей, які обговорювались під час уроку. На початку XX ст. прогресивна педагогічна громадськість, аналізуючи духовну освіту, зазначала, що подібне навчання було позбавлене елементів творчості, не сприяло розумовому розвитку і не пробуджувало інтересу до знань [16, С. 294]. Однак слід зазначити, що в ієшиботах кожен учень міг поставити вчителю запитання, що виникали в нього у процесі прочитання певного листа з Талмуду. Учні могли вказувати на виявлені ними протиріччя в самому тексті Талмуду чи в його тлумаченнях. Мірилом особистих здібностей учнів вважалося уміння ставити запитання. Кращим учням старших груп дозволялось працювати з молодшими, передаючи їм свої знання і тим самим отримуючи певні педагогічні навички [7, с. 10.].

Варто зазначити, що метод *лекції* застосовували здебільшого у ієшиботах, що відрізняло ці заклади від інших єврейських початкових шкіл, де лекції взагалі не читалися. Кожного дня на початку занять вчителі – рош-ієшиви, запрошені до ієшиботів попечителями чи благодійниками, читали перед учнями щоденну *лекцію* – “шіур”. Протягом усього навчання рош-ієшиви спостерігали також за учнями під час занять, керуючи їх увагою [15, С. 63.].

На початку ХХ ст. у єврейських початкових освітніх закладах набуває поширення метод *самостійної роботи*, який застосовувався під час вивчення Талмуду і опрацювання допоміжного матеріалу – коментарів Раші. По суті ці коментарі можна вважати першими методичними рекомендаціями до виконання самостійної роботи, як домашньої підготовки до щоденного уроку, який проводився у довільній формі.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині в початкових єврейських школах для кращого сприйняття і швидшого засвоєння матеріалу стали більш активно застосовуватися *наочні* методи навчання – *ілюстрування* та *самостійне спостереження*.

Метод *ілюстрування* був зручний для вчителів і ефективний для учнів, оскільки допомагав швидше і якісніше сприймати навчальний матеріал, формувати конкретні уявлення, розуміти суть складних абстрактних понять. Наприклад, при вивченні алфавіту традиційно використовували спеціальні листки із зображенням літер, на уроках географії та історії – географічні й історичні карти та глобуси.

На початку ХХ ст. у єврейських освітніх закладах використовувався також метод *самостійного спостереження*. Вчителі вдавалися до нього здебільшого після вивчення перших молитов, коли учні отримували можливість стежити за службою в синагозі, а потім брати безпосередню участь у богослужінні. [15, С. 37.]. У цей період у деяких талмуд-торах, окрім загальноосвітніх і суто єврейських предметів (єврейська мова, Маймонід, Хайс-Адамс), вивчали також ремесла. Так, дітей учили вирощувати сільськогосподарські культури, доглядати за садком, городом. Під час практичних польових робіт учні повинні були спостерігати за ростом рослин, природними явищами, роботою ремісників. [13, 284 с.].

У всіх єврейських початкових школах використовувались *практичні* методи навчання – вправи, письмові та практичні роботи. За допомогою виконання практичних вправ учні початкових класів засвоювали перші чотири арифметичні дії (додавання, віднімання, множення, ділення), знайомилися з поняттями міри ваги, об'єму. Для більш ефективного сприйняття нових знань вчителі могли застосовувати підготовчі вправи, які забезпечували актуалізацію опорних знань учнів. У всіх єврейських початкових освітніх закладах для закріплення отриманих на уроках знань використовувались вправи з письма й арифметики.

Варто наголосити, що на початку ХХ ст. усі галузі суспільного життя стали потребувати більш освіченої молоді. Тому царським урядом було затверджено низку нормативних документів у галузі освіти [6, арк. 43], що мали сприяти покращенню загальноосвітніх навчальних програм і, відповідно, висували нові вимоги до якості підготовки вчителів. Відтак, у таких початкових єврейських навчальних закладах, як талмуд-тори та державні і приватні єврейські училища, поряд з традиційними методами навчання на початку ХХ ст. почали застосовувати методи, спрямовані на активізацію розумових здібностей і пізнавальної активності єврейських дітей. До них, у першу чергу, слід віднести *методи стимулювання навчальної діяльності, контролю та самоконтролю*.

Поширення більш прогресивних методів навчання відбувалося завдяки тому, що на початку ХХ ст. замість меламедів у початкових єврейських освітніх закладах уже працювали вчителі, які мали спеціальну освіту і, відповідно, кращу підготовку, необхідну для більш ефективної навчальної та культурно-освітньої діяльності. Не менш важливим стимулом до ширшого застосування методичного арсеналу педагогічної науки стало й те, що в кожному початковому єврейському училищі, окрім Закону Божого, дітей почали навчати ще й загальноосвітнім дисциплінам – російській, єврейській, польській або німецькій чи французькій мові, арифметиці, правопису, географії, історії. З кінця ХІХ ст. в єврейських навчальних закладах почали з'являтися шкільні бібліотеки, які також сприяли запровадженню прогресивних методик. Учніські бібліотечні фонди утворювались переважно з навчальних посібників, підручників історії, географії, сільського господарства, природознавства та книг для читання, які здебільшого були представлені творами російських класиків. Є відомості про те, що в окремих бібліотеках окрім традиційної релігійної літератури могли знаходитися твори відомих рабінів [7, С. 10.]. Крім того, у шкільних бібліотеках учні могли також користуватися атласами, глобусами, географічними та історичними картами [11, С. 14.]. Розвиток шкільної бібліотечної справи сприяв значному підвищенню ефективності організації самостійної роботи учнів і, відповідно, більш гармонійному застосуванню методів контролю і самоконтролю.

Завдяки появі нових методів почали зростати мотивація учнів до навчання і відповідальність за його якість. Так, із протоколів засідання педагогічної ради за 1861 р. в державних єврейських училищах 1-го розряду учні, які успішно закінчили перший рік навчання, без екзаменів переводились до другого класу. За успіхи у навчанні й поведінці учні нагороджувалися почесними грамотами та листами. [3, 14 арк.]. Відмінників навчання нагороджували книгами “Статті про Акуми” та “Благоговійне шанування царів”. Ці книги були надруковані за вказівкою Міністерства народної освіти і розсилалися до закладів безкоштовно [16, С. 31-32.] Зазначимо, що особливої уваги у початкових школах потребувала також дисципліна, стимулювання якої здійснювалось шляхом запровадження системи покарань, пільг, подарунків чи навіть фінансової винагороди, яку часто здійснювала сама громада [10, С. 225].

Методи *контролю* в єврейському шкільництві застосовували здебільшого для перевірки якості знань, яка визначалася шляхом фронтального чи індивідуального опитування, результати якого вчителі заносили до шкільних журналів. Зазвичай запитання передбачали відповіді лише у формі механічного відтворення заучених молитов чи певних визначень і зовсім не сприяли активізації логічного мислення. Рівень навчання у єврейських початкових школах, як свідчать архівні матеріали, був надзвичайно низьким [2, арк. 1-2.]. Відтак, оцінка виступала швидше засобом покарання, ніж заохочення до навчальної діяльності. Лише в тих навчальних закладах, де вчителі мали вищий рівень підготовки, опитування могло проводитись у формі бесіди, що спонукало учнів самостійно мислити й оцінювати реалії буття. Через відсутність зацікавленості, нерозуміння значущості учіння й мотивації до

сумлінного виконання учнями своїх обов'язків, які ускладнювались елементарною бідністю більшості єврейських родин, навчальні заклади учні відвідували нерегулярно.

У державних і приватних єврейських училищах обов'язковою умовою оцінки і контролю знань було складання щорічних іспитів. По завершенню навчального року проводилось засідання педагогічної ради, на якій визначалися дата проведення іспитів. Свідоцтва про закінчення навчання видавалися лише тим учням, які по успішності були найбільше підготовленими для вступу в гімназії. Учні, які не склали іспитів залишалися на наступний рік [3, 19 арк.].

Варто звернути увагу на особливості організації контролю за якістю навчання дітей у ієшиботах. У цих закладах перевірка рівня знань учнів мали кількарівневий характер. Поточну перевірку самостійно вивченого та опрацьованого учнями матеріалу здійснювали вчителі, підсумкове оцінювання контролював голова навчального закладу чи спеціальний службовець, а напередодні Шаббату перевірку проводив особисто голова ієшиви [10, 225 с.]. Слід зазначити, що в ієшиботах навчання було більш ліберальним, вчителі спонукали учнів до дискусійного опрацювання матеріалу, а навчальний процес будували на організації контрольованої самоосвіти [7, С. 10.].

Серед євреїв-викладачів, більшість з яких не мали вищої освіти, були й такі, що працювали творчо і натхненно, вдосконалюючи педагогічну майстерність у процесі своєї діяльності. Кореспондент газети "Рассвет" писав: "У середовищі вчителів-євреїв зустрічаються люди з визначним педагогічним талантом, які не тільки досконало володіють своїми предметами, а й мають запас найрізноманітніших знань. Так що деякі російські вчителі могли б у них чомусь повчитися" [14, С. 2.].

У спільноті викладачів єврейських предметів, майстрів педагогічної справи, в Житомирському рабинському училищі виділявся видатний педагог, журналіст, поет та історик А. Готлобер (член Товариства розповсюдження освіти серед євреїв), який написав "Граматiku єврейської мови", за якою навчалися учні Житомирського рабинського училища. Оскільки навчання грамоти було для значної кількості єврейських дітей надто складним (вони цілоденно перебували в російськомовному дитячому середовищі), вчений-методист пропонував при ознайомленні з певними поняттями та новими словами використовувати такі методи, як порівняння, зіставлення, а також вивчення нового матеріалу методом бесіди та постановкою питань, які спонукали дітей до роздумів, розмірковувань над власною долею та місцем у суспільному житті. Він написав історико-методичний посібник "Критичний погляд на історію караїмів". У цьому посібнику автор пропонував викладачам училища використовувати у своїй діяльності низку прийомів (порівняння, аналогії, бесіди, зіставлення, діалог та ін.). Важливо зазначити, що у 1866 році А. Готлобер склав лист-звернення до всіх єврейських громад із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти. Він також був одним із організаторів своєрідного методичного центру для надання допомоги єврейським навчальним закладам.

Надзвичайною популярністю серед вихованців єврейських освітніх закладів користувався також викладач Талмуду Л. Цфейфель – автор збірок віршів та статей “Sanegor” та “Schalom al Israel”, у яких здійснив спробу об’єктивної оцінки ролі й значення хасидського вчення. Він також написав “Cheschbono schel olam” (трактат з релігійної філософії), працю про єврейство і його релігію та інші твори [Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 15. С. 774.]. Філософський вступ до “More Nebuckim” Маймоніда і ряд рукописів, присвячених дослідженню Біблії, написав М. Сухоставер [8, С. 643.], який також протягом декількох років працював у вищезгаданому училищі.

Викладач єврейської мови Х. Лернер, який 22 роки працював у Житомирському рабинському училищі, у 1859 році написав і видав у Лейпцизі підручник з “Граматики єврейської мови”. Цей підручник був схвалений Міністерством народної освіти і рекомендований як підручник у державних єврейських навчальних закладах [4, С. 8 зв.]. Особливістю цього підручника було те, що в ньому пропонувалися бесіди на теми звичаїв, традицій і культури єврейського народу. Суттєво те, що з кожної теми дітям пропонувалися короткі оповідання морально-етичного спрямування, котрі спонукали учнів до роздумів над їх злиденним життям, а також до пошуків кращого місця на цьому світі.

Значний внесок у поширення знань серед єврейства зробив інспектор і викладач єврейської мови Я. Ейхенбаум – відомий діяч товариства розповсюдження освіти серед євреїв, поет, математик і педагог. У 1840 році в Лондоні він видав поему “Битва”, де мовою Біблії описав правила шахової гри. У передмові до поеми Я. Ейхенбаум пропонував читачам цієї книги використовувати прийоми зіставлення, порівняння, а також завдання на аналогію й доповнення для вдосконалення мислення та мовлення учнів. Він переклав на древньоєврейську “Елементи” Евкліда та “Курс чистої математики” французького вченого Л. Франкера. У своїх перекладах підручників (у додатках) Я. Ейхенбаум рекомендував для використання учнями різні групи завдань, зокрема з креслення, малювання, побудови графіків та інше. Також надзвичайно цікавою і змістовною була літературна спадщина Я. Ейхенбаума [12, С. 79-90.].

Плідну просвітницьку роботу здійснював інспектор училища й викладач З. Слонимський, який протягом 1834–1863 рр. написав 15 наукових, методичних і науково-популярних праць, переважну більшість з яких були надруковані єврейською мовою у Берліні, С.-Петербурзі, Варшаві, Вільно, Житомирі. Серед них особливо заслуговують на увагу підручники: “Алгебра”, “Популярна астрономія”, “Душа і тіло”, “Єврейський календар”, “Опис нового лічильного інструмента”. За написання останнього підручника З. Слонимський був удостоєний Демидівської премії від Імператорської Академії Наук. У посібнику “Душа й тіло” для учнів та вчителів рабинського училища педагог рекомендував поєднання античних засобів фізичного розвитку (використання афінської системи фізичних вправ) з інтроспективним “самозануренням” їх у власні думки, спокійні душевні почуття, тобто те, що сьогодні в педагогіці самовиховання називають аутотренінгом особистості.

У багатьох єврейських школах серед викладачів недостатньо уваги приділялося знанням з педагогіки та методики навчання. Тому викладачі Житомирського рабинського училища прагнули розповсюдженню прогресивних методик викладання навчальних дисциплін серед учителів єврейських навчальних закладів. Учителі зі значним досвідом ділилися з молодшими колегами досвідом застосування методів бесіди, зіставлення, оповіді, порівняння, аналогії та ін. Чимало здобутків у цьому напрямку мав викладач цього училища Г. Паличинецький, який написав низку статей з практичної педагогіки. Зокрема Г. Паличинецький, пропонував використовувати екскурсії, наприклад у природу чи до міста, для розмірковування підлітків про власний душевний стан, самопочуття та прагнення до душевної рівноваги.

Потрібно підкреслити активну навчально-методичну діяльність уродженця Житомира У. Розенцвейга (1831–1903). Після закінчення Житомирського рабинського училища він почав працювати учителем державного єврейського училища у місті Корці. Завдяки своїм особистим якостям він зумів відновити довіру єврейської громади до навчання дітей у державних закладах. На його навчально-педагогічну діяльність звернув увагу тодішній управитель Київського навчального округу професор М. І. Пирогов. Саме він згодом призначив У. Розенцвейга наглядцем державного училища у Могильові.

Таким чином, на початку ХХ ст. у єврейському шкільництві було запроваджено комплекс змін, що позитивно вплинули на якість методичного забезпечення єврейської початкової освіти. До них слід віднести: вимоги царського уряду щодо покращення якості освіти та професійної підготовки вчителів; розширення і вдосконалення методичної бази у талмуд-торах, ієшиботах, державних і приватних єврейських училищах Волинської губернії; зростання кількості навчальних предметів; розвиток мережі шкільних бібліотек. [5, арк. 43.].

Слід також визнати, єврейське шкільництво у другій половині ХІХ ст. було релігійним і базувалося на основі вивчення священних текстів. Завдяки глибоким єврейським традиціям й розумінню єврейською громадою необхідності навчання базова єврейська початкова освіта залишалась загальнодоступною. На початку ХХ ст. учні, окрім вивчення Закону Божого, отримували вже можливість оволодівати не лише основам російського та єврейського письма, але й арифметики, географії, історії. Це дозволяло навчальним єврейським закладам виконувати свої основні функції: початково-освітню, розвивальну, мотиваційну. Як наслідок, було збережено мову, національні звичаї і традиції.

Список використаних джерел:

1. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах. // Еврейский вопрос. – СПб., 1866. – С. 18-58.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 29. – 21 арк.
3. ДАЖО, Ф. 393, оп. 1, спр 43. Протоколи засідань педагогічної ради 1872 р. 19 арк. всього 21 арк.

4. ДАЖО, Ф. 396. Оп. 1. – Спр. 148. Про літературні та наукові праці осіб, котрі знаходяться на службі у рабинському училищі [1863 р.]. С. 8 зв
5. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 238. Циркулярні розпорядження попечителя Київського навчального округу за 1859 р. – Арк. 43.
6. 1. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 208. Накази Міністра народної освіти за 1858 р., ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 238. Циркулярні розпорядження попечителя Київського навчального округу за 1859 р. – Арк. 43.
7. Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков // Ред. М. Гринберг, А. Ковельман. – М., – Иерусалим, 1995. – 220 с.
8. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и натолящем. Т. 14. С. 643.
9. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и натолящем. Т. 15. С. 774.
- 10.Євреї в Україні: історія, культура, традиції // НАН України, ін.-т національних відносин і політології. – К., 1997. – С. 225.
- 11.Звіт попечителя Київського навчального округу про стан єврейських училищ у 1889 р. – К., 1890. – С. 14.
- 12.Меламед Е. Известный Эйхенбаум. История одной судьбы. // История и культура. Евреи в России. Вып. 3. – СПб., 1995. – С. 79-90.
- 13.Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. – Житомир, 1911. – 284 с
- 14.Рассвет. – 1860. – №28. – С. 2.
- 15.Рудницька Н. В. Освіта євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. // Житомирський Благодійний Центр «Хесед Шломо» – Житомир., 2007. – 215.с.
- 16.Смирнов-Кутаческий А. Епархальные женские училища // Духовная школа. – М., 1906. – С. 294.
- 17.Шульковский И. Хедер на Волыни // Вестник ОПЕ. – 1912. – №17. 45 с.